

YAZILI KAYNAKLAR IŞIĞINDA ASUR-URUATRİ/NAİRİ İLİŞKİLERİ

ASUR URUATRİ / NAİRİ RELATIONS IN THE LIGHT OF WRITTEN SOURCES

Abdulsabur ŞİĞVA

Atatürk Üniversitesi, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi

Cite As Şığva, A. (2021). "Yazılı Kaynaklar Işığında Asur-Uruatri/Nairi İlişkileri", International Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:6, Issue:21; pp:97-106

ÖZET

Tarihi kaynaklar ve arkeolojik materyal verilerine göre Urartu tarihi, zaman kapsamı bakımından MÖ XIII. yüzyıl ile MÖ VI. yüzyıl arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır. Oldukça uzun sayılabilecek bu zaman dilimi siyasi ve idari bakımından iki ana evreye ayrılmaktadır. MÖ XIII. ile MÖ IX. yüzyıllar arasındaki birinci evre, "Uruatri/Nairi Beylikler Devri, Urartu'nun Proto Tarihi, Urartu'nun Arkaik Çağı ya da Urartu/Nairi Konfederasyonları" dönemi olarak değerlendirilmektedir. Birinci evre olan Beylikler Dönemi hakkındaki bilgilerimiz Asur Devleti'nin Doğu Anadolu ve çeperindeki coğrafyalara yönelik askeri seferlerini anlatan yazılı kaynaklar; Asur Kralları'nın yıllık, tarihi ve krali yazıtları ile mektuplarından oluşmaktadır. Kaynaklardaki ifadelerle göre bu dönemde, Asurlar; Uruatri/Nairi Beylikleri üzerine seferler düzenleyip onlara ait iskân yerlerini yağmalamış; onları ağır vergi ve haraç ödemekle yükümlü kılmıştır. Bu makalede MÖ XIII. ile MÖ IX. yüzyıllar arasında Asur Devleti ile Uruatri/Nairi Beylikleri arasındaki ilişkiler değerlendirilmiştir. Makale, yazılı kaynaklar bağlamında Asur-Uruatri/Nairi ilişkilerini irdeleyip alana katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kavramlar: Eskiçağ Tarihi, Asur, Uruatri/Nairi, Beylikler Dönemi, Yağma.

ABSTRACT

According to historical sources and archaeological material data, Urartu history covers the period between XIII century BC and VI century BC in terms of time scope. This period, which can be considered long, is divided into two main phases in terms of politics and administration. The first phase between XIII and IX centuries BC is considered to be the period of "Uruatri / Nairi Principalities Period, Proto History of Urartu, Archaic Age of Urartu or Urartu / Nairi Confederations". Our knowledge about the Principalities Period, which is the first phase between XIII and IX centuries BC, is rather limited compared to the second phase, the Urartu Kingdom. During this period, Assyrians organized expeditions over Uruatri / Nairi countries, plundered their castles and settlements, obliged them to pay heavy taxes and tribute. In this article, the relationships between the Assyrians and Uruatri / Nairi between the XIII and IX centuries BC were evaluated. The article aims to contribute to the field by examining the Assyrian Uruatri / Nairi relations in the context of written sources.

Keywords: Ancient History, Assyria, Uruatri / Nairi, Principalities Period, Plunder.

1. GİRİŞ

Tarihi metinler ve arkeolojik materyal verilerine göre Urartu tarihi, MÖ XIII. yüzyıl ile MÖ VI. yüzyıl arasındaki zaman dilimini kapsamaktadır (Tarhan, 1978: 5; van Loon, 1966: 6). Bu zaman dilimi ekonomi, siyasi ve idari bakımından iki ana evreye ayrılmaktadır. MÖ XIII. ile MÖ IX. yüzyıllar arasındaki birinci evre "Uruatri/Nairi Beylikler Devri", *Urartu'nun Proto Tarihi, Urartu'nun Arkaik Çağı ya da Urartu/Nairi Konfederasyonları* dönemi olarak değerlendirilmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 21; Tarhan, 1982: 70; van Loon, 1966: 6) MÖ XIII. ile MÖ IX. yüzyıllar arasındaki birinci evre olan Beylikler Dönemi hakkındaki bilgilerimiz ikinci evre olan Urartu Krallık dönemine nazaran oldukça kısıtlı kalmaktadır. Bu dönem hakkında faydalandığımız kaynaklar tek yönlü olup bunlar; zaman zaman Uruatri/Nairi Beylikleri üzerine seferler düzenleyip bu topraklarda savaş yapan, kaleleri ve iskân yerlerini yakıp yıkarak yağmalayan, onları ağır vergi ve haraç ödemekle yükümlü kılan Asur Kralları'nın bazı anal ve tarihi metinlerinden oluşmaktadır (Tarhan, 1978: 7).

Asur Devleti'nin Doğu Anadolu Bölgesi'ne yönelik askeri seferlerini anlatan yazılı kaynaklar; Asur krallarının yıllık, tarihi ve krali yazıtları ile mektuplarından oluşmaktadır (Köroğlu, 1996: 53). Beylikler döneminin sosyopolitik gelişim süreci bu kaynaklar ve arkeolojik çalışmalarda elde edilen bulgular ışığında ele alınıp değerlendirilecektir. Doğu Anadolu'nun yazılı tarihi için oldukça önemli olan bu dönem I. Salmanassar (MÖ 1274-1245) ile başlamış sonraki dönemlerde de devam etmiştir (Çilingiroğlu, 1997: 16; Köroğlu, 2020; Salvini, 2015: 29). Yazılı kaynaklar tek taraflı olup Asur krallarının Doğu Anadolu ve çeperinde yaşayan topluluklar üzerine yaptıkları seferleri anlatmışlardır. Asur savaş anlatıları propaganda amacı taşıdıkları için eleştirel bir bakış açısıyla ele alınıp değerlendirilmelidir. Edebi olarak metinler; birbirine benzeyen ifadeleri sürekli tekrar

etmekte ve olaylar zinciri basmakalıp ifadelerle, edebi deyimlerle devam etmektedir. Metinlerde; abartmalar, belirsizlikler, örtbas etmeler ve başka krallara ait olan metinlerin kendi metinleriymiş gibi kullanımlar çokça görülmektedir. Asur resmi tarih anlayışının bir yansıması olan yazıtlar; Doğu Anadolu yazılı tarihi açısından oldukça önemli bilgiler vermektedir (Salvini; 2015: 21).

2. I. SALMANASSAR DÖNEMİ'NDE ASUR URUATRİ/NAİRİ İLİŞKİLERİ

Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar göz önüne alındığında Doğu Anadolu'daki aşiret yapısının Geç Tunç-Erken Demir Çağı'nın başlangıcında ortaya çıktığı düşünülmektedir. Doğu Anadolu'nun bu dönemine dair en kapsamlı bilgiler Asur yazılı kaynaklarından elde edilen verilerdir. Kuzey komşusu olan Doğu Anadolu topraklarına belirli aralıklarla askeri seferler düzenleyen Asur krallarının bu bölgeye düzenlediği en erken sefer kaydı Asur Kralı I. Salmanassar (MÖ 1274-1244) dönemine aittir. I. Salmanassar'ın MÖ 1274 yılı sefer kaydında, Doğu Anadolu'da "güçlü dağ kaleleri" olan ve Uruatri olarak adlandırılan bir ülkeden bahsetmektedir. Metinde yer alan ifadeye göre; 8 küçük ülke ve 51 kentin yapılan savaş sonucunda 3 gün içerisinde ele geçirildiği anlatılmaktadır (Aktüre, 2011: 83; Salvini, 2015: 29; Grayson, 2002: 183; Çilingiroğlu, 1997: 16).

"...O zamanda (tahta) geçiş yılımda Uruatri Ülkesi bana karşı ayaklandı. Tanrı Asur ve yüce tanrılara, efendilerime dua ettim. Askerlerimi topladım (ve) onların görkemli dağlarının kayalarına çıktım. Himme, Uatkun, Masgun (veya Margun), Salua, Halila, Luha, Nilipahri (veya Z/Sallipahri) ve Zingun ülkelerini fethettim, 8 ülkeyi ordularıyla birlikte yendim, 51 kentini yakıp yıktım, tüm mal varlıklarını ellerinden aldım. Bütün Uruatri ülkesini 3 gün içinde yendim. Asur'a boyun eğdirdim. Gençlerini seçtim ve hizmetime aldım. Onlara (yani Urartu ülkelerine) her zaman için ağır bir haraç yükünü zorla kabul ettirdim" (Grayson, 2002: 183; Salvini, 2015: 29; Sivas, 1991: 3; Çilingiroğlu 1997: 16; ARAB, I, 1926: 39).

Asur resmi tarihçiliğinin bir yansıması olan yukarıdaki metnin abartılı bir şekilde ve propaganda amaçlı yazıldığı açık bir şekilde görülmektedir. Edebi olarak da metinler birbirine benzeyen ifadeleri sürekli bir şekilde tekrarlamaktadır. Ayrıca metinde geçen "*bana karşı yabancılaştı, düşmanlık yarattı*" ifadeleri de bu ülkelerin daha önceki Asur kralları tarafından bilindiği ve Asur'un Doğu Anadolu ve çevresinde askeri faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak yazılı kaynaklara yansıyan ilk Asur sefer kaydı MÖ 1274 yılına aittir. Yazıta geçen ifadelerle bakılırsa bu dönemde Doğu Anadolu'nun sosyopolitik açıdan federasyonlar şeklinde örgütlenmiş kale-kentler sistemine sahip olduğu anlaşılmaktadır (Aktüre, 2003: 83). Güçlü dağ kalelerine sahip olan Uruatri Beylikleri'nin Asur seferleri karşısında ağır bir yenilgiye uğradıkları ve zor durumda kaldıkları görülmektedir.

3. I. TUKULTİ-NİNURTA DÖNEMİ'NDE ASUR URUATRİ/NAİRİ İLİŞKİLERİ

I. Tukulti-Ninurta dönemindeki (MÖ1244- 1208) Asur metinleri, Doğu Anadolu'daki topluluklar için Nairi terimini kullanmıştır (Salvini, 2015: 31). Metinler, Nairi olarak adlandırılan bir ülkeden ve onun 43 kralından bahsetmektedir. (Aktüre, 2011: 83). Dolayısıyla Asur yazılı kaynakları MÖ XIII. yüzyılda Doğu Anadolu'da Uruatri ve Nairi gibi bazı krallıkların/beyliklerin varlık gösterdiğini açıkça ifade etmektedir. A. Çilingiroğlu; MÖ 13. yüzyıl ile 9. yüzyıl arasındaki dönemi sosyopolitik açıdan "*Beylikler Dönemi*" olarak tanımlamıştır (Çilingiroğlu 1994: 16). Kendi içinde birçok birimi ve yöneticiyi/beyi barındıran aşiret yapısı göz önüne alındığında; Asur yazılı kaynaklarında bahsedilen Uruatri ve Nairi beyliklerinin "8 ülkesi, 51 kenti ya da 43 kralı" gibi ifadeler aşiret yapısı için de çok da şaşırtıcı değildir.

"Hiçbir yolun olmadığı, patikalarını benden önceki hiçbir kralın bilmediği irak dağları, üstün gücüm ile geçtim ve Nairi ülkesinin 43 kralı cesaretle karşıma dikildiler ve savaşmak istediler. Onlarla savaştım, onları mağlup ettim. Dağların derin vadilerini ve hendeklerini onların kanları ile sele verdim. Tüm ülkelerini egemenliğim altına aldım. Onları haraç ve armağanlar vermekle yükümlendirdim". (Çilingiroğlu, 1997: 17; Pınarcık, 2012: 57 ARAB, I, 1926: 57).

Tukulti-Ninurta dönemine ait ve bir kentin kuruluşunu anlatan başka bir yazıtta; yine Asur'un talan/yıkım faaliyetleri açık bir şekilde dile getirilmektedir. Ayrıca metinde Nairi krallarının esir edilip aşağılanma durumları da anlatılmaktadır.

“Onların ülkelerinin tamamını egemenlik altına aldım. Nairi ülkelerinin krallarını boyunlarına taktığım bakır zincirlerle sürükleyerek yaraladım... Onlara gökyüzünün ve yeryüzünün yüce tanrıları önünde yemin ettirdim. Haraç ve armağanlar vermekle yükümlendirdim” (Çilingiroğlu, 1997: 17; ARAB, I, 1926: 57).

Tukulti-Ninurta dönemine ait olan ancak iyi korunmamış başka bir yazıtta, Nairi ülkesi ile ilgili “*Yukarı Deniz'in kıyısındaki ülkeler*” tanımı yer almaktadır. Yukarı Deniz'in kıyısındaki ülkeler tabiri büyük bir olasılıkla Van Gölü havzası için kullanılmıştır.

Nairi ismi ilk defa Salmanassar'ın ardılı I. Tukulti-Ninurta döneminde kullanılmıştır. I. Tukulti-Ninurta dönemi yazıtlarının büyük bir kısmı Asur'un Uruatri/Nairi Beylikleri üzerine düzenlediği seferleri anlatmaktadır. Bu da *Nairi* diye tabir edilen toplulukların Asur'un kuzeye doğru yayılmacı politikalarına karşı büyük bir direnç içerisinde olduklarını göstermektedir. Tukulti-Ninurta'nın “*tüm Nairi ülkeleri kralı*” unvanını alması, zaferinden sonra kendisine duyduğu gücün bir yansıması olarak kabul edilmiştir. “*Nairi'nin Yukarı Denizi*” gibi ifadeler Van Gölü'nün büyüklüğünü anlatmaktadır. Bu ülkelerin konumlarına yönelik farklı metinlerde birçok lokasyon belirtilmiştir. II. Assurnasirpal kendisinin Nairi'ye girmek için Kaşiyari Dağları'nı (Tur Abdin) aşmış olduğunu belirtmektedir. Bahsedilen coğrafya Dicle Nehri'nin kuzeyinde olan bir bölgelerdir. Başka bir yerde ise Diyarbakır'ın 100 km kuzeyinde, Lice yakınlarındaki Dicle kaynağında yer alan bir yazıtta I. Tiglat-Pileser üç defa Nairi ülkesine karşı sefere çıktığını anlatmaktadır. Tiglat-Pileser kendi yıllıklarında bir defasında 23 krala karşı, başka bir yerde ise 60 Nair'i kralına karşı mücadele ettiğini ve onları yendiğini anlatmaktadır. Yazıtta Tumme'den Daiaeni'ye kadar uzanan geniş Nairi Ülkesini alarak kendisini övdüğü görülür (Salvini, 2015: 31).

Dönemin metinlerinden öğrendiğimiz kadarıyla I. Salmanassar döneminden itibaren Asur, kuzeyinde oluşan siyasi boşluktan yararlanarak bölgeyi kontrol altına almak istemiştir. Asur'un bölgeye yönelik en büyük motivasyon kaynağı bölgenin bir siyasi boşluk içerisinde olması ve kaynaklar açısından oldukça zengin olmasıdır. Uruatri/Nairi diye tabir edilen topluluklar dışında Hurri-Mitanni toplumları da Asur'un yayılmacı politikalarına karşı güç birliği yaptıkları görülmüştür. Kaynaklar Asur'un I. Tukulti-Ninurta döneminde; Alzu Ülkesi, Shubaru Ülkesi, Purulimzu Ülkesi, Amadanu, Nihanu, Alaya ve Tepurzu ülkelerine karşı sefer yapıp bu ülkeleri boyunduruk altına aldığını anlatmaktadır.

“Evvence babam kâinatın kralı Salmanassar'ın saltanatı döneminde ayaklanmış olan ve tribut ödemeyi kesen Subaru'ların tüm ülkesi, Alzu ülkesine kadar Kaşiyari dağı'nın tümü, tümü bir kumanda altında birleşti. Tanrı Asur'a ve yüce tanrılara, efendilerime dua ettim ve Kaşiyari dağına çıktım. Subaru'ların ülkesini, Alzu ülkesini ve onlara müttefik olan kralları bir daire içine hapsettim. Purulumzu ülkesinin büyük kült merkezini fethettim. Onları (o yerin sakinlerini) canlı canlı yaktım (ve) onların ordusundan arta kalanları esir olarak aldım. Alzu ülkesinin kralını Ehli-Tesup'un güçlü dört başkentini (ve) Amadanu ülkesinin altı tahkimli şehrini fethettim. Onlardan esirler (ve) mallar aldım (ve) şehrim Asur'a getirdim. Alzu ülkesinin kralı Ehli-Tesup benim haşmetim karşısında dayanamadı ve saray mensuplarını ve oğullarını alarak ülkesini tamamen terk etti (ve) gizlice Nairi hududuna, bilinmeyen ülkeye gitti. Benim savaşımın şiddetinden korkarak muharebenin ortasından kaçan onların ordusunda arta kalanlar hayatlarını kurtarmak için kayalık dağlara kaçtılar. Onların 180 tahkimli şehrini tahrip ettim, yıktım, yaktım (ve) harabe yığınlarına çevirdim. Alzu, Amadanu, Nihanu, Alaya, Tepurzu ve Purulimzu ülkelerinin topraklarını ülkeme kattım. Onlardan rehineler aldım, onlara ayaklarımın dibinde boyun eğdirdim, onları angarya işlere yükümlü kıldım” (Sivas, 1991: 8-9; Grayson, 2002: 236; ARAB, I, 1926: 50-51).

Asur'un savaş metinlerindeki abartılı betimlemeler yukarıdaki parçada da açıkça görülmektedir. Birçok ülkeyi kapsayan askeri seferin ekonomik kaygılar sonucu gerçekleştiği metinlerde açık bir şekilde vurgulanmaktadır. Siyasi olarak düşmanlarına karşı korku salma ve yıldırma politikalarını devam ettiren Asur, kuzey bölgelere karşı yürüttüğü yayılcı politikası çok uzun bir süre devam ettirdiği sonraki metinlerde de açık bir şekilde görülmektedir.

4. I. TİGLAT-PİLESER DÖNEMİ'NDE ASUR URUATRİ/NAİRİ İLİŞKİLERİ

I. Tikultu-Ninurta döneminden (1244-1208), Tiglat-Pileser I (1115-1077) dönemine kadar olan zaman aralığında Asur'un kuzeye doğru yayılımı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Önceki dönemlerde Asur'un kuzeye doğru Uruatri/Nairi Konfederasyonlarına yönelik yaptığı askeri hareket uzun bir süre kesintiye uğramıştır. Bu durumun birçok nedeni olmakla birlikte özellikle belirtilen zaman aralığında Yakınoğu coğrafyasında yaşanan siyasi gelişmeler ve Asur'un içinde bulunduğu politik ve ekonomik koşulların bir durgunluk döneminin yaşanmasına neden olduğu belirtilmiştir. MÖ 1200 civarında yaşanan “Deniz Kavimleri Göçü” Anadolu, Mısır, Akdeniz ve Ege’de büyük yıkımlara neden olmuştur. Dönemin büyük devletlerinin birçoğu yıkılmış ve şehirler yerle bir edilmiştir. Anadolu da bu yıkımdan nasibini almıştır (Drews, 2014: 18-19).

I. Tiglat-Pileser döneminde Asur, Doğu Anadolu ve çeperindeki bölgeler üzerine eskiden olduğu gibi yeniden askeri faaliyetlere başlamıştır. Asur için büyük bir tehlike oluşturan ve sayıları 20 bin üzerinde olduğu belirtilen Muşki kuvvetleri I. Tiglat-Pileser tarafından Güneydoğu Anadolu dağlarında yenilgiye uğratılmıştır. (Drews, 2014: 18-19). Asur devletinin Nairi Konfederasyonu’na karşı yaptığı en kapsamlı sefer I. Tiglat-Pileser’in üçüncü saltanat yılına denk gelmektedir. Asur’daki Anu Adad tapınağın köşesinde bulunan dört kil prizmadan oluşan bir yazıtta aşağıdaki ifadeler yer almaktadır.

“Geçilmesi güç yollardan açılmamış, patikalardan bronz baltalarla, zorlukla yol açarak savaş arabalarımla Elema, Amadana, Elhish, Sherabeli, Tarhuna, Tirkahuli, Kisra, Tarhanabe, Elula, Hastrae, Shahishane, Ubera, Miliadruni, Shuluanzi, Nubanashe, Sheshe gibi onaltı büyük dağı geçerek güzel memleketlere vardım. Oradaki ülkeye ulaşmak için iki uçlu bronz baltalarla yolumu güçlüklerle açtım. Urumi ağaçları ve dağ ağaçlarını kestim. Ordumun ilerleyebilmesi ve Fırat Nehri’ni geçebilmesi için sağlam köprüler yaptım. Tumme kralı, Tunube kralı, Tuali kralı, Kindari kralı, Uzula kralı, Unzamuni kralı, Andiabe kralı, Pilakinni, Uiram kralı, Suhururia kralı, Abaeni kralı, Adaeni kralı, Kirini kralı, Albaia kralı, Ugina kralı, Nazabia kralı, Abarsiuni kralı, Daiaeni kralı, Nairi Ülkesi’nin toplam yirmi üç kralı kendi ülkelerinden ve dışarıdan büyük bir ordu ve savaş arabalarını topladılar ve harbe başlamak için ilerlediler. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle onlara saldırdım ve Adad’ın verdiği güçle onların büyük ordularını imha ettim. Askerlerinin cesetlerini dağların yüksek yerlerinden aşağıya attım. Silahla donatılmış yüz yirmi savaş arabalarını savaşın ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen diğer altmış Nairi kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve mızrağımın ucunda Yukarı Deniz’e kadar kovaladım. Büyük şehirlerini esir aldım... at, katır, sığır sürülerini ve meralarındaki sayısız sığır ve koyun sürülerini alıp götürdüm. Nairi Ülkeleri’nin bütün krallarını esir aldım. Onlara merhamet ettim. Onları esir ve bağlı olarak Şamaş’ın huzuruna getirip serbest bıraktım ve gelecekte devamlı ulu tanrılarımın ittiat etmeleri için ant içmeye mecbur ettim. Saraya mensup çocuklarından erkeklerini rehine olarak aldım. 1200 at ve 2000 sığır vererek onları kendi ülkelerine gönderdim” (Sivas, 1991: 21-22; Grayson, 2002: 21-22, ARAB I, 1926: 81).

Nairi krallıklarıyla Asur devleti arasında Muş-Bulanık yakınlarındaki Yoncalı’da cereyan eden ve tarihte “Yoncalı Savaşı” diye ifade edilen bu seferle ilgili olarak I. Tiglat-Pileser, buraya zaferini simgeleyen bir yazıt diktirmiştir. Bu yazıtta;

“Tiglat-Pileser, güçlü kral, kâinatın kralı, Asur’un kralı, dünyanın dört bölgesinin kralı, Tumme’den Daiaeni’ye kadar Nairi ülkelerinin fatihi, Büyük Deniz’e kadar

Kirhi/Habhu ülkesi fatihi” (Sivas, 1991: 31; Çilingiroğlu, 1997: 19; Grayson, II, 2002: 62; ARAB, I, 1926: 92).

Nairi beyliklerinden oluşan birlikleri mağlup eden Asur kralı düşmanı “*Yukarı Denize*” kadar kovaladığını anlatmaktadır. Aynı krala ait başka yazıtta “*Yukarı Deniz*” olarak adlandırdığı Van Gölü’nü Nairi Denizi olarak adlandırmaktadır. Bu dönemde Asur yazıtlarında Uruatri terimi yerine Nairi ifadesi tercih edildiği görülmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 19). Uruatri/Nairi üzerine yapılan sefer yazıtlarında ilk olarak “*Tumme ve Daiaeni*” ülkelerinin de yağmalandığından bahsedilir. Bu iki ülke Asur metinlerinde Uruatri/Nairi ile birlikte ele alınmıştır.

5. I. ASUR-BEL-KALA DÖNEMİ’NDE ASUR URUATRİ/NAİRİ İLİŞKİLERİ

Asur-bel-kala saltanatının ilk yılında Uruatri/Nairi ülkesi üzerine sefer düzenlemiştir. “*Asur ve Ninive’den Kil Tablet Parçaları*” (Sivas, 1991: 32) üzerindeki metinde ismi geçen Uatqun coğrafyası lokalizasyonu hakkında yapılan çalışmalarda bahsi geçen ülkelerden biri I. Salmanassar’ın ifade ettiği 8 ülkeden biri olduğu anlaşılır. Ancak bu yerin ismi Asur-bel-kala yazıtında Jatkun (Yatkun) olarak geçmektedir (Pınarcık, 2012: 47). Asur-bel kala krallığının ilk yılında Uruatri/Nairi üzerine yaptığı seferde bölgenin zorlu coğrafi koşullarına vurgu yapmaktadır.

Uruatri’ye Sefer MÖ 1074; Tahta çıktığım yıl (ve) birinci saltanat yılımda tanrı Asur’un yüce gücü ile... Sağ yanımda yürüyen tanrı Ninur (ta)’nın...ile sol yanımda yürüyen tanrı Ad(ad)’ın savaşçı gücü ile tahta çıktıktan sonra savaş arabalarımı ve ordularımı topladım. Arabalarımın ve ordularımın...geçişine uygun olmayan...engellerini gökyüzünün kanatlı kuşlarının aşamadığı, engelleri arasından benden önceki hiçbir kralın veya prensin geçmediği...yola çıktım. Hin...ve Yatkun dağlarını, onların engelli patikalarını (ve) güç yollarını, dağların tepelerini-bronz baltalarla kesip arabamın geçmesi için güzel bir yol açtım. Bu dağların arasından ilerledim...ubdu (ve) Samanunu nehirlerini geçtim. Uruatri ülkesine girdim (Sivas, 1991: 32; Pınarcık, 2012: 47-48; Grayson, 2002: 90-91).

Metinde dağlık ve sarp bölgeler aşılarak Uruatri/Nairi ülkesine ulaşılmış olması Yatkun’un konfederasyonunun güney sınırlarına lokalize etmekle birlikte, coğrafi konum açısından kesin bir sınırlama yapmak imkânsız gibi görünmektedir. Yatkun, politik olarak Himme’den farklılık göstermemektedir. I. Salmanassar ve Assur-bel-kala’nın saltanat yıllarında Uruatri Konfederasyonu’nun değişmez bir parçası olarak karşımıza çıktığı için, muhtemelen çekirdek bölgeye yakın topraklarda yer aldığı kabul edilmiştir (Tarhan, 1978: 102).

“...Babil’den Amurru ülkesinin (Yukarı Denizi’ne), (ve Nairi Ülkeleri’nin Denizine) kadar (bütün insanların) ülkelerini fethetti (Sivas, 1991: 36; Grayson, II, 2002: 95-96).

Asur-bel-kala yazıtında yer alan “*Nairi Ülkelerinin Denizi*” daha önce I. Tiglat-Pileser döneminde de kullanılmıştır. Nairi denizi Van Gölü için kullanılan bir terim olup burası için “*Yukarı Deniz*” ifadesi de kullanılmıştır (Çilingiroğlu, 1997: 19).

“*İkinci kez Himme ülkesine(yürüdüm). Masgun ülkesinin...fethettim*” (Sivas, 1991: 34). I. Salmanassar ile isimlerine rastladığımız ülkelerin isimleri Asur-bel kala döneminde de geçmektedir. Uruatri/Nairi üzerine yapılan seferlerde isimlerini öğrendiğimiz ve genel olarak da Uruatri/Nairi’nin çeperinde yer alan topraklar üzerine Asur seferleri bu dönemde de devam etmiştir.

6. II. ADAD-NİRARİ DÖNEMİ’NDE ASUR URUATRİ/NAİRİ İLİŞKİLERİ

Uruatri/Nairi üzerine yapılan seferde Asurlular; Zap bölgesinden giriş yaparak, Lullumular, Habhu, Zamua, Namru, Qumanu, Mehru, Salua ülkeleri yenilgiye uğratarak Uruatri/Nairi topraklarına varmışlardır. Asur seferlerini anlatan metinlerin genel özelliğine uygun bir anlatımla topoğrafik bir sıralama ile sefer güzergahı ele alınmıştır. Bu durum ülkelerin lokalizasyon sorunlarının çözümünü de kolaylaştırmaktadır.

“Yüce efendim benim efendim Asur’un emri ile arabamı (ve) askerlerimi bir araya topladım. Qumanu’ların ülkesine yürüdüm ve Qumanu’ların geniş ülkesini fethettim” (Sivas, 1991: 38; Grayson, II, 2002: 143-144).

Qumanu üzerine ilk seferini yapan II. Adad-Nirari başka bir ülkeden bahsetmediği için Qumani lokalizasyonu hakkında herhangi bir yorum yapmak mümkün değildir. Ancak Qumanu üzerine yapılan ikinci seferde bu ülke; başka ülkeler ve coğrafyalarla ilişkilendirildiği için lokalizasyon hakkında öneriler sunulmuştur.

“Efendisi tanrı Asur’un desteği ile Aşağı Zap’ın diğer kıyısından, Lullumuların ülkesinin havalisinden Habhu (ve) Zamua ülkelerinden Namru ülkesinin geçitlerine kadar yürüyen ve Qumanu’ların geniş ülkesinden Mehru, Salua ve Uruatri ülkesine kadar ayaklarının dibinde boyun eğdiren yiğit adam (Sivas, 1991: 39; Pınarcık, 2012: 49; Grayson, II, 2002: 148; ARAB, I, 1926: 110).

I. Salmanassar yıllığında da ismi geçen 8 ülkeden biri olan Salua’nın lokalizasyon sorunu ile ilgili I. Tiglat-Pileser dönemindeki Asur metni oldukça önemlidir. Burada fethedilen ülkeler sırasıyla verilmiştir. Bu sıralama kronolojik bir sıralama olmayıp sefer güzergâh yönleri baz alınarak topografik bir sıralama yapılmıştır. Buna bağlı olarak fethedilen ülkelerin/beyliklerin coğrafi alan olarak somut bir çerçevesi çizilmiştir (Tarhan, 1978: 105; Pınarcık, 2012: 49). Salua’nın lokalizasyonunun belirlenmesi ile Uruatri/Nairi topraklarının güneydeki yayılım alanı hakkındaki bilgiler netleşecektir. Salua ve Qummeni bağlantısı ele alarak bahsi geçen ülkelerin lokalizasyonları belirlenmeye çalışılacaktır (Pınarcık, 2012: 49).

İlk olarak I. Tukulti-Ninurta (M.Ö.1244–1208) döneminde Uqumani ile beraber anılan ve daha sonra I. Tiglat-pilaser ve II. Adad-Nirari’nin yıllıklarında karşılaşılan Qummeni/Qumani ülkesinin lokalizasyonu ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Weidner Qumani ülkesini Toros Dağları’nın kuzeyine, Antik Çağ’ın Kapadokya bölgesine, Forer; Qumani’yi Büyük Zap ile Dicle arasına yerleştirmektedir (Tarhan, 1978: 105-106).

“Dördüncü kez Nairi ülkelerine yürüyen ve Habhu ülkesinin iç kısmını Nahur ve Asnaku şehirlerini fetheden; devamlı olarak yalçın dağları aşan, Natbu ülkesinin şehirlerini fetheden...kişiyim” (Sivas, 1991: 40; Grayson, II, 2002: 148-149; ARAB, I, 1926: 111).

İsmi geçen bölgelerin lokalizasyonundan daha önce bahsedilmiştir. Görüldüğü gibi dağlık alanlara, Uruatri/Nairi ülkesine yapılan seferler ve Asur kahramanlıkları anlatılmaktadır.

“Kahraman savaşçı, ki o efendisi Asur’un yardımı ile Aşağı Zap’ın en uzak kısmından, Lulume, Habhi, Zamua topraklarından, Namri’nin içlerine kadar gitti ve geniş Qumani’den Mehri, Salua ve Uruatri’ye kadar ittiat altına aldı... gittim...önünde kurbanlar sundum...ülkesinin geri kalanını zorla zaptettim...bağımlı...” (Sivas, 1991: 42; Grayson, II, 2002: 148; ARAB, I, 1926:110).

Metinde daha önce fethedilen bölgelerin kendi krallığı döneminde de yıkım/tahrip seferlerine maruz kaldığı anlatılmaktadır.

7. II. TUKULTI-NINURTA DÖNEMİ’NDE ASUR URUATRİ/NAİRİ İLİŞKİLERİ

Urartu devletinin kuruluş şafağında Asur yazılı kaynaklarında Doğu Anadolu Bölgesi ve çevresindeki coğrafyalara yapılan seferler anlatılmaktadır. Asur seferleri eskisi gibi çok sık olmadığı ve seferlerin seyrekleştiği görülmektedir. Urartu devletinin kuruluşunun hemen öncesinde II. Tukulti-Ninurta, Uruatri/Nairi Beylikleri üzerine seferlerde bulunmuştur. Bu dönemde yapılan sefer yazıtlarında Uruatri/Nairi ülkesinden “*güçlü Nairi ülkeleri*” olarak bahsedilmiştir.

“Nairi ülkelerinin dağlarına girdim. Su...atnu dağını aştım...Nairi ülkelerinden dönüşümde Ki...şehrini yaktım...” (Sivas, 1991: 43; Grayson, II, 1926: 171).

Asur sefer yazıtında, Uruatri/Nairi coğrafyası ve çeperindeki topluluklar üzerine yapılan sefer kayıtları anlatılmaktadır. Aşağıdaki sefer yazıtında “*tahkimli Nairi ülkeleri*” terimi kullanılmıştır. Bu ifade Uruatri/Nairi beyliklerinin uzun süreli Asur saldırıları karşısında güçlü ve tahkimli yapılar inşa ettiklerini göstermektedir.

“...o zaman bana yazdı: "Tahkimli Nairi ülkelerine...kalbi onların dağlarını aşarak saldırmak...Nairi ülkelerine yürüdüm Kaşiyari dağına aştım...Nairi ülkelerinin gümüşü Bit-Zamanili Amme-ba'al'in...üçte ikisini tanrı Adad'a verdim” (Sivas, 1991: 44; Pınarcık, 2012: 68-69; Grayson, II, 1926: 172; ARAB, I, 1926: 126-127).

Yağma/talan seferleriyle Uruatri/Nairi Beyliklerine ait olan zenginliklerin Asur'a taşındığı görülmektedir.

“Tukulti-Ninurta'nın saray eşyası, evrenin kralı, Asur'un kralı, Adad-Nirari'in oğlu...Dicle'nin diğer kıyısındaki Hatti ülkesine...Nairi ülkelerin tümünü...Sipar şehrine kadar o fethetti” (Sivas, 1991: 45; Grayson, II, 2002: 179-180).

Yukarıdaki metinde geçen Dicle Nehri'nin diğer kıyısındaki Hatti ülkesi ifadesi, Asur devletinin askeri seferlerinin Doğu Anadolu sınırları dışında da geniş bir coğrafik alanda gerçekleştiğini göstermektedir.

8. II. ASUR-NASİR-PAL DÖNEMİ'NDE ASUR URUATRİ/NAİRİ İLİŞKİLERİ

Beylikler dönemi için Asur'un son hükümdarı olan Asur-nasir-pal sık sık Uruatri ve özellikle de Nairi isminden bahsetmektedir. Aşağıdaki metinde Asur devletinin Uruatri/Nairi beylikleri üzerine yaptığı talan/yağma seferlerinin boyutları ele alınmıştır. Metinde Asur seferlerinin birincil nedeninin ekonomik çıkar olduğu açıkça belirtilmektedir.

“Nairi ülkelerinin krallarından arabaları, atları, katırları, gümüşü, altını, bronz kaplar...Nairi ülkelerine angarya işler yükledim...” (Sivas, 1991: 50; Grayson, II, 2002: 202; ARAB, I, 1926: 148).

Asur Kralı'nın ikinci kez Uruatri/Nairi beylikleri üzerine sefere çıktığını görmekteyiz. II. Asur-nasir-pal yazıtlarında Uruatri/Nairi beylikleri üzerine yapılan yağma/talan seferlerinden bahsetmektedir. Aşağıdaki ifadelerde güçlendirilmiş surlar, yağmalanmış ülkeler ve güçlü Asur ordusu imgeleri ön planda tutulmuştur.

“...Kaşiyari dağına astıktan sonra ikinci kez Nairi ülkelerine indim. Sigusi şehrinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim. Sigusi'dan hareket ederek Tupusu'nun oğlu Labturu'nun tahkimli şehri Madara'ya yaklaştım. Şehir çok iyi tahkim edilmişti; 4 sur ile çevrili idi. Şehri kuşattım. Onlar benim güçlü silahlarımın karşısında korktular ve onlardan mallarını, eşyalarını (ve) memur (olarak yetiştirilmek üzere) oğullarını aldım. Onların hayatlarını bağışladım. Onlara tribut, vergi ve tahsildarlar koydum. Şehri temelden yıktım (ve) tahrip ettim (ve) onu harabe yığınlarına çevirdim” (Sivas, 1991: 53; Pınarcık, 2012: 70; Grayson, II, 2002: 250; ARAB, I, 1926:155).

Asur devletinin Uruatri/Nairi beylikleri üzerine yaptığı sefer yazıtı Kalah'taki (Nimrud) Urta tapınağının girişinde yer alan ve II. Asur-nasir-pal'in beylikler üzerine çeşitli seferler düzenlediğini anlatmaktadır. Aynı krala ait başka yazıtlarda da Uruatri/Nairi ülkesiyle yapılan savaşlardan sıklıkla söz edilmektedir. Bu yazıtların en önemli olanlarından biri de Diyarbakır'ın 36 kilometre güneyinde bulunan ve günümüzde Londra British Museum'da saklanan önlü “*Kurkh Monoliti*” adlı bir yazıttır. Bu yazıtta Asur kralının 250 tane Uruatri/Nairi kentini tahrip ettiğini belirtmektedir. Ayrıca bu yazıtta Asur devletinin Uruatri/Nairi ülkesi içerisinde inşa ettiği kalelerden de söz edilmektedir. Seferlerdeki artış Uruatri/Nairi beyliklerinin Asur devleti için ciddi bir tehlike oluşturduğunu göstermektedir. Asur-nasir-pal döneminde Uruatri/Nairi beylikleri üzerine birçok sefer yapılmasına rağmen Urartu devletinin doğuşu engellenememiştir (Çilingiroğlu, 1997: 21; Tarhan, 1978: 63).

Harita 1. Asur ile Urartu Devletleri Arasındaki Tampon Eyaletlerin Konumu (Radner, 2007:244).

III. Salmanassar MÖ 858 yılı olaylarını anlatırken;

“...Hubuşkia’dan yola çıktım. Urartulu Arame’nin krali şehri Sugunnia’ya yaklaştım. Şehre saldırdım ve şehri zaptettim...” (Sivas, 1991: 73; ARAB, 1926: 213; Grayson, III, 2002: 8-14).

III. Salmanassar’ın 858 yılındaki seferi sırasında sözünü ettiği *Suguina* Urartu devletinin ilk başkentidir. Suguina, Van Gölü’nün güneyinde yer alıp Hubuşkia toprakları ile sınırdır. III. Salmanassar’ın sefer yazıtında geçen ifadelerle göre kralın; Hubuşkia’dan hareket ederek Sugunia’ya gelmesi ve buradan da “*Nairi Ülkesi’nin denizine*” yani Van Gölü’ne ulaşmış olması bu durumu destekler (Tarhan, 1978: 68). İlk başkent olan Suguina tahrip edilince birleşik devlet yeni merkezini Van Gölü’nün kuzeyindeki *Arzaşkun*’a taşıdığı anlaşılmaktadır. Birleşik/merkezi devletin başkentinin Arzaşkun’a taşınmasının sebebi burasının Asur saldırılarına karşı daha uzak bir mesafede yer almasıdır. Ancak kısa bir süre sonra Arzaşkun da Asur saldırılarının hedefi haline gelmiştir. Son olarak Van Gölü’nün kıyısında, ovada, stratejik bir noktada yükselen Van kayalığı üzerinde ve eteklerinde 3. başkent olan “*Tuşpa*”yı tesis edilmiş ve bu müstahkem kale çok uzun bir süre Urartu Devleti’ne başkentlik yapmıştır (Tarhan, 1978: 71).

9. SONUÇ

Yazılı kaynaklar ışığında ele alınan Asur ile Uruatri/Nairi Beylikleri mücadelesi yaklaşık olarak 4 asır sürmüştür. Dönem hakkındaki bilgilerimiz arkeolojik materyal ile Asur devletinin Doğu Anadolu ve çeperindeki coğrafyalara yönelik askeri seferlerini anlatan yazılı kaynaklar; Asur krallarının yıllık, tarihi ve krali yazıtları ile mektuplarından oluşmaktadır. Kaynaklar tek taraflı olup Asur devletinin propaganda araçları olmasına rağmen Doğu Anadolu hakkında bilgi veren ilk yazılı metinler olması hasebiyle oldukça önemlidir. Metinler, Doğu Anadolu’nun ekonomik, kültürel ve politik yapısı hakkında bilgi vermektedir. Aynı zamanda metinler, Doğu Anadolu ve çeperindeki ülkelerin tarihi coğrafyası hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

Kaynaklar, Asur’un ele geçirdiği yerlerde ve sefer düzenlediği coğrafyalarda acımasız bir politika izleyerek yıkım/talan faaliyetlerini gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Yaptığı yıkım/talan faaliyetleri

ile ekonomik yapının ve kültürel gelişmelerin can alıcı noktalarını baltalayan Asur, hakimiyetini kabul etmeyen topluluklara karşı savaşı, bütün acımasızlığı ile tek çözüm yolu olarak sunduğu metinlerde açık bir şekilde anlatılmaktadır. Bütün bu talan/yağma seferlerine rağmen kuzeyinde yer alan ülkeler Asur'a karşı uzun bir süre geleneksel savunma stratejisini uyguladıkları metinlerde ifade edilmektedir.

Ortak düşmana karşı konfederasyonlar şeklinde örgütlenen Uruatri/Nairi Beylikleri uzun bir mücadelenin ardından Arame diye bir kral öncülüğünde “birleşik/merkezi devlet” kurma becerisini göstermişlerdir. Yağma/talan faaliyetlerine karşı güçlü bir irade ortaya koyan beyliklerin Asur'un uzunca bir süre devam ettirdiği kuzey politikasının başarıya ulaşmasını engelleyip birleşik/merkezi bir devlet kurarak varlıklarını ispat etmişlerdir. Asur'un bölgedeki politikalarının başarısızlığının temel nedenlerinden biri “Dağlık Bölge” halklarının coğrafi çevrenin doğal avantajlarından yararlanıp yüksek ve sarp dağlara çekilerek yaptıkları *geleneksel savunma stratejisini* başarılı bir şekilde uygulamalarından kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aktüre, S. (2003). Anadolu'da Demir Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Aktüre, S. (2004). Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Braudel, F. (2013). Akdeniz: Tarih, Mekân, İnsanlar ve Miras, (Çev.: N. Erkurt, A. Derman). Metis Yayınları, İstanbul.
- Burney, C. A. (1958) “Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age”. *Anatolian Studies VIII*. ss. 157-209.
- Burney, C. A.- Lang. D. M. (2001). *The Peoples of the Hills Ancient Ararat and Caucasus*. London: Phoenix Press.
- Collingwood, R. G. (2010). Tarih Tasarımı. (Çev.K. Dinçer). DOĞUBATI, Ankara.
- Çilingiroğlu, A. (1994). Urartu Tarihi. Bornova: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- Çilingiroğlu, A. (1997). Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir.
- Drews, R. (2014). Tunç Çağı'nın Sonu, (Çev.T. Ersoy, G. Ergin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Erdem, A. Ü., (2011). “Doğu Anadolu'nun Demir Çağ Aşiretleri”, *Tuba-Ar*, 14, ss. 59-68.
- Erdem, A. Ü., (2012). “M.Ö., 2. Binyılda Van Gölü Havzası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Kurumsallaşma Sürecine Etkisi”, Prof. Dr. Nuran Şahin'e Armağan Kitabı, Ed.: Onur Zunal-Yasemin Polat-Hüseyin Cevizoğlu-Gül Gürtekin Demir-Gürcan Polat-Gülşah Günata-Elçin Doğan Gürbüzler-Cennet Pişkin Ayvazoğlu, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- Erinç, S. (1953). Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Erzen, A. (1984). Doğu Anadolu ve Urartular, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Grayson, A. K. (2002). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*. University of Toronto Press, Toronto.
- Grayson, A. K. (2002). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC)*. University of Toronto Press, Toronto.
- Grayson, A. K. (2002). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (TO 1115 BC)*. University of Toronto Press, Toronto.
- Harmanşah, Ö. (2015). Eski Yakındoğu'da Kent, Bellek, Anıt, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia. Volume I.* Chicago University Press, Chicago.
- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia. Volume II.* Chicago University Press, Chicago.
- Maisels, C. K. (1999). *Uygurluğın Doğusu.* (Çev.: Alaeddin Őenel), İmge Kitabevi, Ankara.
- Marshall, A. (2016). *TaŐ Devri Ekonomisi.* (Çev.: T. Doğan, Ő. Özgün), bgst Yayınları, İstanbul.
- Payne, M. R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.*
- Payne, R. M. (1995). *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu, İstanbul Üniversitesi BasılmamıŐ Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.*
- Pınarcık, P. (2012). *Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası, (YayınlanmamıŐ Doktora Tezi). Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.*
- Piotrovskii, B.B. (1967). *Urartu, The Kingdom of and its Art.* New York.
- Piotrovskii, B.B. (1969). *The Ancient Civilization of Urartu.* Geneva.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeoloğisi, Der Yayınları, İstanbul.*
- Sevin, V. (2003). *Doğu Anadolu'nun Kralları: Urartular-Vanlılar, Toplumsal Tarih, 113, 78-81.*
- Sevin, V. (2004). *Doğu Anadolu: Orta ve Son Tunç Çağı, Arkeo Atlas, 3, 102-129.*
- Sevin, V. (2005). *Urartu Devleti. Arkeo Atlas, 4, 62-123.*
- Sevin, V. (2007). *AŐiretten Krallığa Urartular. National Geographic Türkiye, 69, 56-77.*
- Sevin, V. (2011). "Orta ve Son Tunç Çağı Doğu Anadolu", *Tarihncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloği Atlası, Arkeo Atlas zel Sayı, ss. 342-367.*
- Tarhan, T. (1978). *M XIII. yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları, (YayınlanmamıŐ Doçentlik Tezi). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarih Kürsüsü, İstanbul.*
- Tarhan, T. (1980). *Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler, ss. 69-114.*
- Tarhan, T. (2005). *Tuşpa-Van Kalesi: Demir Çağ'ın Gizemli BaŐkenti. Arkeo Atlas, 4, 123-131.*
- van Loon, M. N. (1966). *Urartian Art. Nederlends Histor.-Archaeol. İstanbul.*
- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeoloğisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı.* (Çev.: S. Hırçın Riegel), Homer Kitabevi, İstanbul.
- Yakar, J. (2011). "Etno Arkeoloğik Veriler IŞığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı" *Urartu: Doğuda DeđiŐim.* Ed.: Kemalettin Köroğlu- Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 126-148.
- Yakar, J. (2014). *Eski Anadolu Toplumunun Arkeoloğideki Yansımaları.* (Çev.: G. Abdal), Homer Kitabevi, İstanbul.
- Yakar, J., 2002. "East Anatolian Metallurgy in the Fourth and Third Millennium BC: Some Remarks", *Anatolian Metals II, Ed.: nsal Yalçın, ss. 15-25.*
- YiđitpaŐa, D. (2016). *Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Kltr, Gece Kitaplığı, Ankara.*
- Zimansky, P. E. (1985). *Ecology and empire-The Structure of the Urartian State, Oriental Institute Of The University Of Chicago, Chicago.*